

ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE DANII DE LA ȘTEFAN CEL MARE

PETRE Ș. NĂSTUREL

Profesorul Mihael Berza a dat la iveală cu câțiva ani în urmă un deser al stemei de pe un clopot dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Bistrița ¹.

Avind la îndemână o fotografie bună², credem că nu este de prisos să o răspîndim prin tipar (fig. 1).

Totodată ne vom îngădui câteva observații.

Precum se știe, clopotul a fost închinat Bistriței la 1494. Lunga însemnare slavonă care înconjoară buza lui amintește că: „ Io Ștefan voievod cu mila lui dumnezeu domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a făcut acest clopot în anul 7002, iulie 25, iar al domniei sale în anul al 30 și optulea curgător” ³.

Clopotul e crăpat și se află într-un colț al clopotniței caselor domnești, ridicate de Ștefan cel Mare la 1498, împreună cu paraclisul dintr-însele cu hramul sfântului Ioan cel Nou ⁴.

Stema a fost descrisă cu grijă de profesorul M. Berza. Avem doar de adăugat că măsoară de la vârful cornului din dreapta al bourului pînă la vârful de jos al scutului 12 cm. Aceasta ajută să ne dăm seama de dimensiunile ei.

Cu acest prilej, profesorul M. Berza a făcut și o apropiere vrednică a fi luată în seamă. Și anume a arătat că stema cu pricina se aseamnă întru totul cu aceea care împodobește cea din urmă filă a tetraevangelului slavonesc dăruit mănăstirii Zografu, de la Muntele Athos, de către Ștefan cel Mare la 1502⁵ (vezi fig. 2). Acest prea frumos manuscris, care se păstrează la Viena, învederează rîvna și priceperea unui oarecare Filip monahul ⁶. Unde s-a ostenit

¹ M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, 1—2, 1955, p. 77, fig. 8 și p. 79—80, 86.

² O datorăm arhitectului V. Bilciurescu, căruia îi mulțumim călduros pentru bunăvoință.

³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 357 (Nr. 135). Am intercalat în traducere crucile cu trei brațe care lipsesc din toate edițiile însemnării (a doua vine înaintea cuvîntului *сѣмѣ*). O fotografie de ansamblu a clopotului la G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1926, p. 265.

⁴ Inscripția se întinde în parte pe marginea de sus și în parte pe marginea de jos a clopotului, care poartă numărul de inventar 834.

⁵ M. Berza, *art. cit.*, p. 84—86 și fig. 17 (în culori) și același în *Repertoriul...*, p. 415—420.

⁶ N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, Buc., 1934, p. 47 și planșele I—V (toate în culori).

acesta ca să-l scrie, nu se știe. Unii cred însă că el s-a trudit chiar la Muntele Athos¹.

Părerea noastră este alta.

Deși documentele heraldice, adunate de profesorul M. Berza pentru vremea lui Ștefan cel Mare, prezintă toate deosebiri între ele, totuși firește,

Fig. 1. Mănăstirea Bistrița. Stema lui Ștefan cel Mare de pe clopotul din 1494.

rămân asemănări destul de mari. Numai două dintre ele se aseamănă foarte îndeaproape: tocmai stema clopotului de la Bistrița din 1494 și cea de pe tetraevanghelul lui Filip monahul din 1502. De aceea, în ceea ce ne privește, sîntem de părere că manuscrisul a fost scris la mănăstirea Bistrița și că stema

¹ Vezi Em. Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, extras din *Cercetări literare*, V, Buc., 1943, p. 193—197. Dar din cuprinsul epilogului (p. 195—196) reies clar două lucruri: 1) Ștefan cel Mare a dorit, a dat (= a plătit), a ferecat și a dăruit tetraevanghelul în Sfîntul Munte, la mănăstirea Zograf și 2) manuscrisul s-a scris de monahul Filip. Vom reveni mai jos asupra expresiei „Дадѣ ... егѣ въ мѡнастырь — l-a dat... la mănăstire“.

de pe clopotul de acolo a călăuzit de-a dreptul mintea și mîna călugărului care a migălit cartea în chilioara sa.

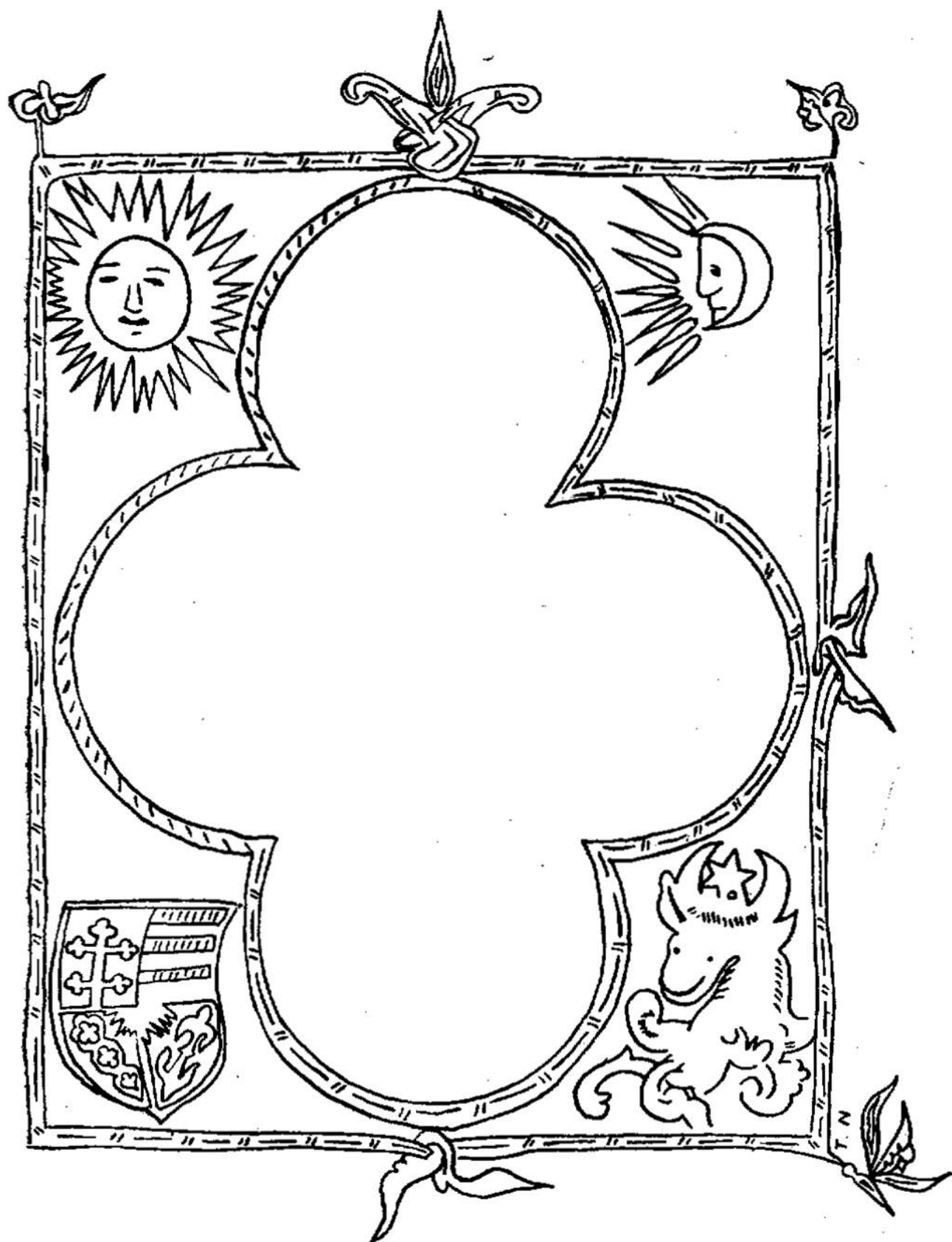

Fig. 2. Stema lui Ștefan cel Mare de pe tetraevanghelul scris în 1502 pentru mănăstirea Zografu de pe Muntele Athos.

Prea este izbitoare, într-adevăr, asemănarea acestor două steme, pentru ca ipoteza noastră — căci ipoteză rămîne — să o socotim şubredă. Mai ales faptul că celelalte steme legate de numele lui Ştefan cel Mare — cîte se cunosc pînă acum — se deosebesc mult una de alta, ne face să ne gîndim că dacă elementele lor erau oarecum comune (capul de bour, soarele, luna, uneori şi scutul, etc.), totuşi toate aveau un caracter de unicitate (în afara peceţilor şi monedelor, bineînţeles, ieşite dintr-un număr mic de tipare). Aceasta nu este de mirare. Heraldica romînească a fost mai mult o imitaţie decît apriata folosire a canoanelor înţepenite şi amănunţite care caracterizează pe aceea a Europei de apus şi de mijloc.

Mai este un amănunt care nu trebuie pierdut din vedere. Profesorul Berza a recunoscut în chipul scutului de pe clopot „un scut clasic polonez”¹. Putem bănuî că clopotul a fost turnat în Polonia. Dar că scutul care înfrumuseţează tetraevangelul din 1502 este asemănător, adică făcut după felul leşesc, iată ceva uşor de înţeles în Moldova, iar nicidecum la Muntele Athos. Cu alte cuvinte şi amănuntul acesta vorbeşte în sprijinul părerii noastre că monahul Filip a lucrat pentru voievod nu la Sfetagora, ci în Moldova, pe semne la mănăstirea Bistriţa.

Dacă avem dreptate, aceasta înlătură afirmaţia unui cercetător că „din silinţele cărturăreşti ale călugărilor de la Bistriţa rămîn prea puţine dovezi pentru a le asigura un merit cultural”. E drept că acelaşi a avut totuşi grija să adauge numaidecît că „aceasta e sentinţa documentelor de astăzi; descoperiri ulterioare vor putea însă modifica părerea pe care ne-o impune realitatea cunoscută pînă acum”². Nădăjduim deci că minunatul manuscris înstrăinat de la Athos la Viena va răsturna nedreapta osîndire a călugărilor bistriţeni de către acelaşi cercetător, care este gata să-i mai învinovăţască că vor fi fost „mai bucuroşi să încaseze veniturile vămii de la Tazlău şi de la Bacău şi să scoată cîştigurile întinselor lor domenii, decît să sacrifice prea mult din socotelile vieţii şi din rînduiala rugăciunilor”³.

Dar ipotezei noastre, că manuscrisul s-a scris la Bistriţa pentru mănăstirea Zografu, i s-ar putea obiecta o anumită interpretare dată însemnării de pe el, anume că Ştefan l-a „ferecat şi dat... în sfîntul Munte în biserica sa în mănăstirea Zugraf” (и въковѣ и даде... въ свѣтѣхъ горѣхъ въ своѣхъ же цркви въ монастырь Изюграфѣ).

De altfel E. Turdeanu, care este de părerea că tetraevangelul a fost nu numai dăruit Zografului, ci şi lucrat tot acolo, aduce şi argumentul „că s-au comandat la Zograf odoare pentru daniile la alte mănăstiri din Răsărit”, dovada fiind

¹ M. Berza, *op. cit.*, p. 79.

² Em. Turdeanu, *op. cit.*, p. 191.

³ *Ibidem*, p. 190. În legătură cu mănăstirea Bistriţa, îndreptăm aci o scăpare a aceluiaşi, *op. cit.*, p. 190—193, care vorbeşte de un alt tetraevangel dăruit acestui lăcaş de către Ştefan cel Mare. De fapt, însemnarea de la sfîrşitul manuscrisului că voievodul l-a făcut pentru „biserica din curţile sale de la Bistriţa unde este hramul Naşterii... Botezătorului Ioan” dovedeşte că fusese scris şi ferecat pentru biserica domnească Sf. Ioan din Piatra Neamţ, pe apa Bistriţei, al cărui hram este tocmai sf. Ioan Botezătorul (cf. G. Balş, *Bisericile lui Ştefan...* p. 97—98), pe cînd mănăstirea Bistriţa, aflată la cîţiva kilometri de Piatra, cinsteşte Adormirea maicii domnului (G. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, 1928, p. 126), iar paraclisul caselor domneşti de acolo este închinat de Ştefan cel Mare sfîntului Ioan cel Mare de la Cetatea Albă, adică sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava (vezi G. Balş, *Bisericile lui Ştefan...*, p. 156). Cf. şi C. Turcu, *Un manuscris slavon necunoscut din timpul lui Ştefan cel Mare*, în *Hrisovul*, VI, 1946, p. 109.

pentru dînsul ripidele de la biserica sf. Ioan Teologul din Patmos, făcute la 1488 de Ștefan cel Mare „la mănăstirea Zograf...”, precum scrie pe ele¹.

Vom arăta în această privință echivalența expresiilor slavone și românești *a da la* (în) și *a da + dativul*. Formula *a da + dativul* (e.g. *даде манастироу* sau *монастирю*) se întâlnește, aproape de regulă, în mai toate epilogurile manuscriselor mai vechi de la Ștefan cel Mare. Înșirăm următoarele: Apostolul din 1463; Mineiul pe ianuarie și cel pe aprilie din 1467; Tetravanghelul de la Humor din 1473; Cuvintele avvei Dorotei din 1475; Tetravanghelul Putnei din 1489; Mineiul logofătului Tăutu din 1492².

În schimb, cealaltă formulă — verbul *a da* construit cu prepoziția *въ* (de pildă, *даде въ храмъ* etc.) o întîmpinăm în epilogul celorlalte manuscrise mai noi. Astfel, în însemnarea de pe Tetravanghelul de la Voroneț (1490) și de la Moldovița (1498); în aceea de pe Praxiul din 1500; în Tetravanghelul bisericii Sf. Ioan din Piatra (1502) ca și în Tetravanghelul mai sus amintit de la Zografu (azi la Viena) din același an; de asemenea și în Tetravanghelul de la Hîrlău, în Mineiul pe ianuarie și în acela pe martie de la Dobrovăț (cîteșitrele scrise în 1504)³.

Această echivalență reiese și mai limpede cînd se bagă de seamă că pe de o parte Mineiul pe ianuarie din 1467 s-a scris în mănăstirea Neamț (*въ манастирѣ*) pentru mănăstirea Putna (dativul: *монастирю*)⁴, iar pe de altă parte Tetravanghelul din 1498 s-a dat mănăstirii de la Moldovița (cu prepoziția: *въ манастирѣ*) și s-a scris în mănăstirea Neamțului (*въ манастирѣ*)⁵. Aici nici o deosebire între amîndouă formulele (un manuscris scris într-un loc și dăruit altui loc). Mai mult chiar, că s-a scris la Neamț și că s-a dat la Moldovița iată două componente circumstanțiale de loc, unul cu mișcare iar celălalt fără mișcare, rediate întocmai la fel (*въ манастирѣ*)!

Echivalența expresiilor slavonești *a da + dativul* și *a da + prepoziție* o credem dovedită.

Ne putem întreba de unde vine aceasta. S-ar putea ca a doua expresie (*a da + prepoziție*) să fie o formă românească îmbrăcată în haina slavonească. Se știe că în limba romînă veche (ca de altfel și în cea de astăzi, dar în stilul familiar sau în dialecte), se întîlnește construcția *a da la* alături de cealaltă *a da + dativul*, socotită literară, de pildă la Miron Costin, la Neculce și alți scriitori⁶.

Dar cunoaștem și însemnări vechi (încă din veacul al XVII-lea) care au fost săpate în limba romînă pe odoare închinat la felurite biserici și mănăstiri și unde citim formula *a da la*. Amintim doar cîteva:

- 1) pe o cruce din 1633: „... și o-u a dat la mănăstire la Săculu...”⁷.
- 2) pe o cățuie a lui Matei Basarab: „...o au dat la sfînta mănăstire la Arnota”⁸.

¹ E. Turdeanu, *op. cit.*, p. 197 (după M. Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox* ed. a II-a, Buc., 1937, p. 179 și fotografie). Cf. și *Repertoriul...*, p. 344 (Nr. 119).

² E. Turdeanu, *op. cit.*, *passim*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 114.

⁵ *Ibidem*, p. 187.

⁶ *Gramatica limbii romîne*, Buc., 1954, vol. I, p. 366—367, și vol. II, p. 16—17 și 119—120.

⁷ N. Iorga, *Inscripții din bisericile Romînești*, I, Buc., 1905, p. 33 (nr. 75).

⁸ *Ibidem*, p. 204 (nr. 436).

3) o candelă din 1680 este „dată... la svta mănăstire la Cotrăceni”¹.

4) un teasc de pe la 1657 este „dat... la biserica domnească în Tîrgoviște”².

5) o cruce din 1662 sau 1663 este „dată la mănăstire la Mărgineani”³.

Nu mai e nevoie să stăruim.

Reiese clar acum că dacă un evangheliar, un epitaf sau oricare alt odor bisericesc a fost făcut și dat la o mănăstire, nu se mai poate afirma că a fost lucrat la mănăstirea căreia i s-a și închinat. Prin urmare problema „atelierelor” unde se migăleau minunatele „scule bisericești” pe care Ștefan cel Mare, bunăoară, le închina ctitoriilor sale rămîne deschisă. De pildă, ripidele amintite de la Patmos au fost de fapt dăruite de domn mănăstirii Zografu de la Muntele Athos⁴, de unde, nu știm prin ce împrejurări, au fost înstrăinate, ajungînd la Patmos.

Dar nu ne îndoim că alți cercetători mai pricepuți vor aduce noi lumini în această privință⁵.

ОТНОСИТЕЛЬНО НЕКОТОРЫХ ПОЖЕРТВОВАНИЙ СТЕФАНА ВЕЛИКОГО

(Резюме)

Профессор М. Берза указал на близкое сходство между гербами Стефана Великого на колоколе, пожертвованном им в 1494 г. Бистрицкому монастырю, и на четвероевангелии 1502 г., написанном монахом Филиппом и дарованном господарем Зографскому монастырю на Афонской горе; рукопись в настоящее время хранится в Вене.

Автор утверждает, что эта рукопись была переписана монахом Филиппом в Бистрицком монастыре. Взяв за образец герб, находящийся на том колоколе, он украсил им книгу. Таким образом автор не соглашается с мнением Э. Турдяну, что Филипп писал рукопись, находясь в Зографском монастыре.

Далее, рассматривая эпилоги рукописей Стефана Великого, автор указывает на то, что в них были использованы две формулы, в сущности равноценные «дать» + дательный падеж и «дать» + предлог *въ*), вероятно носящие отпечаток румынского влияния. Следовательно, рукопись Филиппа не была в одно и то же время написана и подарена Зографскому монастырю, а, по всей вероятности, написана в Бистрице для этого Афонского монастыря.

¹ *Ibidem*, p. 80 (nr. 163).

² *Ibidem*, p. 106 (nr. 211).

³ *Ibidem*, p. 94 (nr. 192).

⁴ Se cunoaște dărnicia deosebită a lui Ștefan cel Mare către această mănăstire (cf. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 215—218, care a lăsat să-i scape manuscrisul de la Viena precum și, firește, ripidele de la Patmos).

⁵ Ancheta pe care am făcut-o asupra epilogurilor manuscriselor lui Ștefan cel Mare ar da același rezultat dacă s-ar cerceta însemnările de pe alte categorii de odore (cf. de pildă epitafele studiate de Em. Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les épitaphes moldaves aux XVe et XVIe siècles*, extras din *Cercetări Literare*, IV, Buc., 1941, *passim*). Vezi acum în urmă și *Repertoriul...*, *passim*.

Рипиды Стефана Великого 1488 г., исполненные в Зографском монастыре также не были обработаны на Афоне для монастыря св. Иоанна в Патмосе, как предполагает Турдяну, а были дарованы молдавским господарем Зографскому монастырю, откуда позже попали в Патмос, где находятся и теперь.

Следовательно, вопрос мастерских, где исполнялись различные предметы культа во время Стефана Великого, остается открытым.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Бистрицкий монастырь. Герб Стефана Великого на колоколе 1494 г.

Рис. 2. — Герб Стефана Великого в четвероевангелии, написанном в 1502 г. для Зографского монастыря на Афонской горе.

EN MARGE DE QUELQUES DONATIONS D'ÉTIENNE LE GRAND

(Résumé)

Le professeur M. Berza a montré dernièrement l'étroite ressemblance qui existe entre les armoiries d'Etienne le Grand, telles qu'elles figurent sur la cloche donnée par ce voïvode au monastère moldave de Bistrița en 1494 et sur l'évangélaire, écrit en 1502 par le moine Philippe et donné par le même prince au monastère athonite de Zographou, manuscrit conservé aujourd'hui à Vienne.

L'auteur soutient que le manuscrit a été copié en Moldavie au monastère de Bistrița et que le moine Philippe s'est inspiré des armoiries de la cloche en question pour orner son ouvrage. Il rejette donc l'opinion d'Ém. Turdeanu, que ce manuscrit aurait été exécuté au monastère de Zographou.

Par ailleurs, l'examen des notices finales des manuscrits d'Etienne le Grand montre qu'elles utilisent deux formules, en réalité équivalentes (*donné* accompagné du datif et *donné* suivi de la préposition *въ*, ce qui semble être un roumanisme). Par conséquent, le manuscrit de Philippe n'a pas été à la fois exécuté et donné au monastère de Zographou, mais probablement écrit à Bistrița pour ce monastère de l'Athos.

De même, les *rhipidia* (sorte d'évantaux liturgiques) d'Etienne le Grand exécutés „au monastère de Zographou” en 1488, n'ont pas été faits au Mont Athos pour le monastère de St. Jean à Patmos — comme le veut Turdeanu — mais donnés par le voïvode moldave au monastère de Zographou d'où, ayant été aliénés, ils parvinrent, à une époque indéterminée, à Patmos, où ils se trouvent encore.

La question des ateliers où étaient exécutés toutes sortes d'objets sacrés à l'époque d'Etienne le Grand, demeure par conséquent ouverte.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Monastère de Bistrița en Moldavie. Armoiries d'Etienne le Grand figurant sur la cloche de 1494.

Fig. 2. Bibliothèque Nationale de Vienne. Armoiries d'Etienne le Grand décorant l'évangélaire écrit pour le monastère de Zographou (Mont Athos) en 1502.